

4. Hrytsenko V. S. Pro kulturoznavchu model navchannia ta vykhovannia / V. S. Hrytsenko // Aktualni problemy istorii, teorii ta praktyky khudozhnoi kultury. Zbirnyk naukovykh prats. – K. : DAKKKiM, 2001. – S. 47–56.
5. Hrebenuk N. Do problemy formuvannia vykonavskoi tvorchosti u spivakiv / N. Ye. Hrebenuk // Naukovyi visnyk NMAU. Muzychne vykonavstvo. – K., 2001. – Vyp. 18. – S. 217–231.
6. Huralnyk N. P. Ukrainska fortepianna shkola XX stolittia u konteksti rozvytku teorii i praktyky muzychnoi osvity : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra ped. nauk : spets. 13.00.01 "zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky" / N. P. Huralnyk. – K., 2008. – 39 s.
7. Dedusenko Zh. V. Vykonavska pianistychna shkola yak rid kulturnoi tradytsii : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. mystetstvoznavstva : spets. 17.00.01 "teoriia i istoriia kultury" / Zh. V. Dedusenko. – K., 2002. – 20 s.
8. Zhyshkovych M. A. Lvivska vokalna shkola druhoi polovyny XIX – pershoi polovyny XX st. : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. mystetstvoznavstva : spets. 17.00.01 "mystetstvoznavstvo" / M. A. Zhyshkovych. – L., 2006. – 17 s.
9. Kniaziev V. F. Evoliutsiia vykonavskoi tekhniky v ukrainskii baiannii shkoli (druga polovyna XX stolittia) : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. mystetstvoznavstva : spets. 17.00.03 "Muzychne mystetstvo" / V. F. Kniaziev. – K., 2005. – 20 s.
10. Kovalyk P. A. Khorove vykonavstvo yak fenomen tvorchoi vzaiemodii (z dosvidu Kyivskoi khorovoi shkoly) : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. mystetstvoznavstva : spets. 17.00.03 "Muzychne mystetstvo" / P. A. Kovalyk – K., 2002. – 18 s.
11. Konovets C. Kreatyvni osvitni tekhnologii v suchasni mystetskii osviti / C. Konovets; Instytut pedahohiky i psykhologii profesiinoi osvity APN Ukrainy. – K., 2003. – С. 124–126.
12. Lipska S. L. Problema muzychno-vykonavskoi pidhotovky uchniv v umovakh pozashkilnoi osvity / S. L. Lipska // Pedahohichni protses: teoriia i praktyka. – K., 2005. – Vyp. 1. – S. 84–93.
13. Liashenko I. F. Natsionalne ta internatsionalne v muzyzi / I. F. Liashenko. – K. : Nauk. dumka, 1991. – 267 s.
14. Medvednikova T. O. Dnipropetrovska pianistychna shkola. Henezys ta evoliutsiia: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. Mystetstvoznavstva : spets. 17.00.01 "teoriia ta istoriia kultury" / T. O. Medvednikova. – Odesa, 2009. – 19 s.
15. Panasiuk I. V. Tvorchia diialnist S. V. Bashtana v konteksti stanovlennia kyivskoi shkoly akademichnogo bandurnoho vykonavstva : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. Mystetstvoznavstva : spets. 17.00.03 – "Muzychne mystetstvo" / I. V. Panasiuk. – K., 2008. – 16 s.
16. Roshchyna T. Mynule i sohodennia kyivskoi fortepiannoi shkoly v konteksti vitchyznianoj muzychnoi kultury / T. Roshchyna // Kyivske muzykoznavstvo : zb. statei. – K., 2001. – Vyp. 6. – S. 178–189.
17. Rudnytska O. P. Pedahohika: zahalna ta mystetska : posibnyk / O. P. Rudnytska. – K. : IZMN, 2002. – 270 s.
18. Systema kulturno-mystetskoj osvity : [elektronnyi resurs] // Ministerstvo kultury Ukrainy: ofitsiinyi veb-sait. – Rezhym dostupu: <http://195.78.68.75/mincult/uk/publish/article/194807;jsessionid=62B7F2ED61764F35AA79058CAC0FA518>.
19. Troielnikova L. Orhanizatsiini aspekty mystetskoj osvity Ukrainy / L. Troielnikova // Zbirka tez za materialamy Tretoi Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii "Mystetska osvita v Ukraini: tradytsii, suchasnist, perspektyvy", (Luhansk, 31 bereznia – 2 kvitnia 2005 r.). – Luhansk, 2005. – S. 45–46.
20. Shatova I. O. Stylovi osnovy Odeskoi khorovoi shkoly : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. mystetstvoznavstva : spets. 17.00.03 "Muzychne mystetstvo" / I. O. Shatova. – Odesa, 2005. – 16 s.
21. Shulhina V. D. Muzychna ukrainika: informatsiinyi i natsionalno-osvitnii prostir: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia d-ra mystetstvoznavstva: spets. 17.00.01 "Teoriia i istoriia kultury" / V. D. Shulhina. – K., 2002. – 41 s.

УДК 783.65(47):264+316.723"16/19"

Зосім Ольга Леонідівна

кандидат мистецтвознавства, доцент,
професор кафедри теорії, історії культури
і музикознавства Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв
e-mail: olgazosim70@gmail.com

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКА ДУХОВНА ПІСНЯ XVII–XX СТ. У КОНТЕКСТІ ЦЕРКОВНОЇ ТА ПОПУЛЯРНОЇ КУЛЬТУРИ

Охарактеризовано східнослов'янську духовно-пісенну традицію у контексті церковної культури Нового часу, вказано на зв'язок конфесійного середовища, у якому функціонує духовна пісня, та її приналежності до церковної культури. Визначено риси популярної культури у східнослов'янській духовній пісенності, які пов'язані із загальними процесами розвитку літературної та музичної мови, а також з особливостями функціонування духовно-пісенних збірок на східнослов'янських землях у XVII–XX ст.

Ключові слова: східнослов'янська духовна пісня, церковна культура, церковна пісня, конфесійне середовище, популярна культура.

Зосім Ольга Леонидовна, кандидат искусствоведения, доцент, профессор кафедры теории, истории культуры и музыковедения Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств

Восточнославянская духовная песня XVII–XX вв. в контексте церковной и популярной культуры

Охарактеризована восточнославянская духовно-песенная традиция в контексте церковной культуры Нового времени, указана связь конфессиональной среды, в которой функционирует духовная песня, с ее принадлежностью к церковной культуре. Определены черты популярной культуры в восточнославянской духовной песне, связанные с общими процессами развития литературного и музыкального языка, а также с особенностями функционирования духовно-песенных сборников на восточнославянских землях в XVII–XX вв.

Ключевые слова: восточнославянская духовная песня, церковная культура, церковная песня, конфессиональная среда, популярная культура.

Zosim Olga, PhD in Arts, associate professor, professor of the Department of Theory, History of Culture and Musicology of National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts

East-Slavonic sacred song of the 17–20th centuries in the context of the church and popular culture

The characteristic features of the East-Slavonic sacred song's traditions in the context of the church culture are specified, the relationship of the denominational environment in which operates a sacred song and its attachment to the church culture is indicated. The signs of the ecclesiastical culture in the East-Slavonic sacred songs of the 17–20th centuries are founded.

1) The sacred songfulness is the church culture's phenomenon in its liturgical and paraliturgical branches. The paraliturgical songfulness have a highly cultural potential, which has caused in particular an appearance of Bohohlasnyk – the first major collection of church songs. The liturgical branch, related with the development of Roman Catholic and Protestant songs, in culture-processes today plays a minor role. The extralitururgical branch of the East-Slavonic sacred song's, actualized especially in the Orthodox environment, is the most significant in the Ukrainian culture, but its operation outside the church its role in the church culture has reduced, in contradistinction to the West Europe, where church songfulness of the Catholic and Protestant traditions is important part of the liturgical repertoire and representant of the national cultural traditions.

2) The East-Slavonic sacred song's as a part of the church culture are represented through its liturgical (mainly paraliturgical) function; therefore, the relationship of sanctuary and ceremony provides sacred nature of the songs, that get a sacred dimension. The definition of songs as church in many cases was associated only with the change of function, not text or melody, if it meets the basic criteria of church music.

3) The sacred songfulness as a phenomenon of church culture is confessional defined (Catholic, Protestant, much less – Orthodox), the use of another confessional works were possible in their dogmatic conformity or changes in the text.

The features of popular culture in the East-Slavonic sacred songs are defined, that are related to the general processes of development of literary and musical language and features of the functioning of the sacred song's books in the East-Slavonic lands in the 17–20th centuries. The specified features of popular culture in the East-Slavonic sacred songs of the 17–20th centuries in its interaction with the church culture are indicated.

1) The song samples as a representant of popular church culture present the Christian faith in the simple and accessible musical and poetic forms available to all Christians. This feature is common for church and extrachurch songs.

2) Paralitururgical and extralitururgical songs are confessionally defined and contribute to the popularization of their denomination. When in songs is used heritage of other Christian denominations, another confessional elements (doctrine, holiday, most revered saints, church sanctuary) are removed or replaced.

3) The features of popular culture are founded in use of vernacular language in paralitururgical and extralitururgical songs, sometimes with stanzas written in Church Slavonic. This is not a desacralization of religious works, because they do not lose their religious character. The use of vernacular language in the sacred works is indicated a new stage of development of religious music, which, in response to requests of time, becomes anthropocentric features.

4) The melodies of the paralitururgical and extralitururgical songs are simplified and involves the use of contemporary musical language, elements of dance etc. It is also not a desacralization, because in the New Age similar processes in musical and literary language are occurred.

5) The spreading of songs via replication is occurred: extralitururgical songs through manuscripts, paralitururgical through manuscripts and printings. The replication, which is characterized for the popular culture and later to mass culture, paradoxically retained the sacred songs from folklorization through the inclusion of apocryphal elements. In editing and spreading of sacred songs, church authorities first took care of the purity of faith. Also removing songs from editing or introducing them to printed songbooks, church hierarchy tried to promote or exclude of the repertoire song works. The extrachurch song is spread mainly through manuscripts, although in the 19–20th centuries are printed Orthodox publications of Bohohlasnyk, which were intended only for extra church use. In case of rejection the content of the work from the basics of the Christian faith and the addition apocryphal elements, the song hasn't represented the church culture and has become the folk culture, while it simultaneously has lost signs of the popular culture: the song hasn't replication and has functioned as object of the popular culture, where were other forms of existence and distribution. The involvement of folk elements to a canonical content (such as adding household detail in Christmas songs), although these works are taken out beyond the church culture, but didn't make these works of folklore.

Key words: East-Slavonic sacred song, church culture, church song, confessional environment, popular culture.

Вивчення східнослов'янської духовної пісенності протягом останнього століття відбувалося у кількох напрямків, серед яких найважливішими були філологічний (М. Возняк [4], В. Гнатюк [5], В. Перетц [16], І. Франко [21], С. Щеглова [22], О. Гнатюк [6], П. Женьюх [29], О. Позднєєв [17], А. Рабус [26], Г. Роте [27], Д. Штерн [24]), музикознавчий (О. Васильєва [3], О. Дольська [28], Л. Івченко [8], Л. Костюковець [10], Т. Ліванова [11], І. Матійчин [13], Л. Сидорович [18]), джерелознавчий та текстологічний (Ю. Медведик), компаративний (О. Зосім [7]), фольклористичний (Л. Баранкевич [1], О. Богданова [2], О. Сироїд [19]), богословський (Дз. Матіяш [14], О. Наумов [25], Н. Сулій [20]). Науковці з багатьох країн світу заклали підвалини вивчення східнослов'янської духовної пісенності: розробили методологічні засади її дослідження та опублікували тексти й ноти духовних пісень української, білоруської, російської традицій. Однак на сьогоднішній день бракує наукових розвідок історико-культурного спрямування, у яких було б охарактеризовано східнослов'янську духовну пісню як явище культури.

У статті східнослов'янську духовну пісенність розглянуто з позицій її характеристики у контексті розвитку церковної та популярної культур, які розглянуто окремо і у синтезі, оскільки обидва типи культури не є антагоністами (на кшталт опозиції сакрального і профанного у культурі Середньовіччя) і характеризують специфіку функціонування духовної пісенності Нового часу, де опозиція "сакральне-профанне" вже втрачає свою гостроту, а церковний (сакральний) компонент духовної пісенності зазнає впливів і народної, і популярної культури. Отже, метою статті є характеристика східнослов'янської духовної пісенності XVII–XX ст. як репрезентанта церковної та популярної культури.

Розглядаючи духовну пісенність у контексті церковної культури XVII–XX ст., визначимо основні ознаки останньої. Церковна культура є християнським відгалуженням релігійної культури, яка найбільш повно репрезентується у храмі (церкві) як зосередженні сакрального. Церковна культура у надприродному, сакральному вимірі є ідентичною у всіх християнських конфесіях (храм – це місце, де відбувається трансцендентна зустріч людини з Богом), однак у природному вимірі реалізується у конкретно визначених часі й місці, на які впливає розвиток матеріальної та духовної культури, який виявляється у конфесійних особливостях християнського віровчення та ін. Таким чином, церковна культура – явище історично змінне і несе на собі відбиток конфесії, часу та країни, які репрезентує. При зовнішніх відмінностях різні християнські деномінації єдині в основній функції церковної культури – бути зосередженням і центром зустрічі людини з Богом у вимірі єднання народу Божого (християнської громади) з Творцем у спільному служінні (літургії).

Духовна пісня у католицькій та протестантській практиці є важливим компонентом церковної культури. Втім, не весь західноєвропейський духовно-пісенний репертуар можна віднести до церковного. Б. Бартковський поділяє релігійні пісні на церковні (літургійні й нелітургійні) та поза церковні [5, с. 20–24]. Польський вчений справедливо вважає, що коли пісня звучить у храмі і на літургії, вона є твором церковного призначення, інші види християнських релігійних пісень не відносяться до церковних, оскільки вони не звучать у церкві, хоча і виконують релігійну функцію. Щодо українського наукового дискурсу, то на сьогоднішній день духовно-пісенний жанр мало усвідомлюється як репрезентант церковної культури. Втім, в українській науці дефініції "церковна пісня", "літургійна пісня" є вживаними. Терміном "літургійна пісня" ("літургійна пісня") позначаються і пісенність римо-католицької традиції, і канонічні пісенспіви богослужінь східного обряду, які мають жанрове визначення "пісня" (наприклад, пісні канону), і навіть ті східно-християнські пісенспіви, які мають неписані у класичному розумінні (тобто строфічні) форми – тропарі, кондаки тощо.

У працях, що досліджують духовну пісню західноукраїнського регіону греко-католицької традиції (І. Матійчин, Н. Сулій), вживаним є термін "церковна пісня". І. Матійчин у розвідках, присвячених нововасиліянській пісенності, наводить оригінальні назви галицьких пісенних збірок кінця XIX – першої половина XX ст., у яких духовно-пісенні твори церковного призначення окреслено як "церковна пісня" і "церковно-народна пісня" (див. [13]). Н. Сулій у статті, що розглядає "Богогласник" 1850 р. видання у теологічній площині [20], пропонує не використовувати термін "духовна пісня", оскільки з богословської точки зору він не є коректним, а вживати термін "церковна пісня", відповідно до традиції видань "Богогласника", василіанських пісень початку XX ст. та сучасної усної практики Галичини. Дослідниця вказує також на інші історичні назви – "набожні пісні", "церковно-народні пісні", але зазначає, що термін "церковні пісні" є найбільш прийнятним [20, с. 92]. Ця пропозиція є цілком слушною щодо обраного нею об'єкта дослідження, адже "Богогласник" уніатських (греко-католицьких) друків є дійсно церковною книгою паралітургійного призначення, як і видання нової василіанської пісенності. Однак відносно всієї східнослов'янської пісенності використовувати термін "церковна пісня" недоречно, оскільки більша частина східнослов'янської духовної пісенності не має прямого зв'язку із храмовими відправами, а, отже, не належить до церковної культури. Репрезентантом останньої є лише її літургійна та паралітургійна гілки, представлені римо-католицькою й протестантською сучасною пісенністю та уніатською (греко-католицькою) XVII–XX ст.

Щодо православного середовища, то тут питання є більш складним. Протягом 400-літнього розвитку східнослов'янської духовної пісенності у православному середовищі практика співу духовних пісень мала такі форми: монастирський позабогослужбовий спів, індивідуальний та громадський позахрамовий спів, спів у театральних виставах (шкільний театр та вертеп), паралітургічний спів у православних (постуніатських) громад західних України та Білорусі, українська та білоруська лірницька традиція, а також спів духовних стихів у старообрядців (які є відгалуженням православ'я) Росії, і у більшості випадків духовна пісня виконувала позабогослужбову (позахрамову, позалітургічну) функцію. Однак у певних випадках можна розглядати православну духовну пісню як явище церковної культури: наприклад, коли православні під впливом уніатів запозичували латинські практики паралітургічного співу пісень (у західних регіонах України та Білорусі) або продовжували притримуватися латинських церковних практик після насильницького переведу уніатських парафій на православні, як це було, наприклад, на білоруських землях після скасування Унії у 1839 р. Також можна вважати близьким до літургічного вжитку спів духовних стихів (жанр, споріднений з духовною піснею) у старообрядців Росії, хоча це явище не є цілком ідентичним співу пісень на богослужінні у католицькій практиці.

Таким чином, православна духовна пісня у більшості випадків не належить до церковної культури, передусім через особливості її функціонування. Зазначимо, що у багатьох випадках саме цей чинник і є визначальним щодо приналежності духовно-пісенних творів до церковної культури, оскільки часто зміст пісень, що побутували в уніатському і православному середовищі, був практично ідентичним, особливо у тих випадках, коли не йшлося про церковні догмати. Саме тому було так багато православних видань "Богогласника" у XIX–XX ст., що був уперше виданий монахами-василіанами у Почаєві у 1790–1791 рр. як книга літургічного вжитку, а тому був упорядкований згідно традицій католицьких канціоналів та пісенників. При цьому почаївський "Богогласник" містив багато пісень, що належали перу православних авторів. Саме це стало підґрунтям не зовсім вірної тези, що й досі культивується в українському музикознавстві, про надконфесійність або позаконфесійність української духовної пісенності (одна з причин – пострадянський синдром нівелювання, у тому числі термінологічного, того, що було пов'язано з діяльністю уніатської (греко-католицької) церкви). Дослідники XIX – початку XX ст. (І. Котович, Н. Миревич, А. Хойнацький, С. Щеглова) вказували на католицький характер пісень "Богогласника", сучасні зарубіжні дослідники (Г. Роте, Д. Штерн) також зазначають відмінність між уніатською та православною пісенністю.

У цьому випадку варто говорити радше про конфесійну толерантність, коли при відсутності доктринальної різниці в українському та білоруському середовищі уніатські видання використовували пісенні твори православних авторів і навпаки. Однак ця конфесійна толерантність також була доволі умовним явищем, оскільки дозволені офіційною церковною владою уніатські та православні друковані пісенні видання чітко розрізнялися: у православних друках "Богогласника" було повністю вилучено католицький елемент, зокрема пісні на католицькі церковні свята, окремі конфесійно визначені пісні і навіть твори польською та латинською мовами (мова в цьому випадку сприймалася як маркер конфесійної приналежності), деякі строфи пісень зазнавали редакційних змін.

Підсумовуючи, узагальнимо особливості вияву ознак церковної культури у східнослов'янській духовній пісенності XVII–XX ст. По-перше, духовна пісенність є явищем церковної культури у своїй паралітургічній і літургічній гілках, де перша, що виникла в уніатському середовищі, мала і має високий культуротворчий потенціал, який виявився зокрема у виході "Богогласника" – першої великої збірки церковних пісень; літургічна гілка східнослов'янської духовної пісенності є пізнім явищем і пов'язана з розвитком римо-католицької і протестантської пісенності на пострадянському просторі, її роль у культуротворчих процесах наразі є незначною. Нелітургічна гілка східнослов'янської духовної пісенності актуалізується передусім у православному середовищі і є найбільш розвиненою з усіх трьох, однак через функціонування поза церковним (храмовим) середовищем її не можна віднести до церковної культури. Таким чином, роль духовної пісенності на східнослов'янських землях, переважно православних, у розвитку церковної культури є меншою, на відміну від Західної Європи, де церковна пісенність католицької та протестантської традицій є вагомою частиною богослужбового репертуару і репрезентантом національної культурної традиції. Щодо термінології, то використання терміна "церковна пісня" буде доречним лише при характеристиці літургічної та паралітургічної гілок східнослов'янської духовної пісенності.

По-друге, східнослов'янська духовна пісенність як частина церковної культури виявляється через її богослужбову (переважно паралітургічну) функцію; отже, зв'язок з храмом і обрядом надає церковний характер духовним пісням, які завдяки цьому набувають сакрального виміру. При цьому визначення пісні як церковної у багатьох випадках було пов'язане лише зі зміною функції, а не тексту чи мелодії, якщо вона відповідала основним критеріям церковної музики.

По-третє, духовна пісенність як явище церковної культури є конфесійно визначеною (католицька, протестантська, значно рідше – православна), використання іноконфесійних творів було можливе лише за умови їх догматичної відповідності або змін у текстовій частині.

Духовні пісні можна розглядати у контексті народної і популярної культури, як окремо, так і у її співвідношенні – церковної. Стосовно зв'язків народної культури та духовної пісенності, то вона виявляється у переході частини репертуару духовних пісень церковного та позацерковного призначення у народнопісенну традицію, у тому числі в лірницький репертуар. Ця складова духовної пісенності вже стала предметом дослідження науковців (українських (О. Богданова, Ю. Медведик) та білоруських (Л. Костюковець, Л. Баранкевич) вчених), втім, ця сфера потребує подальшого вивчення, серед яких перспективними є напрями, що досліджують фольклоризацію текстів духовних пісень, аналізують взаємодію церковної, народної, популярної культури у духовній пісенності, вивчають російський духовний стих у його співвідношенні з українським духовно-пісенним репертуаром XVII-XVIII ст. та ін.

Значно менш дослідженою є духовна пісенність з точки зору її дотичності до популярної культури. Вивчення зв'язків духовної й популярної (масової) культури ще не має сталої традиції в українській науці, хоча є у цьому напрямі вже певні напрацювання. Проблему взаємодії церковної та масової культури розглянуто у статті І. Лященко [12]. Концепція автора полягає у тому, що еволюція релігійної культури відбувалася наступним шляхом: від масової у давні часи через елітарну у Середньовіччі до синтетичної "плюралістичності" на нинішньому етапі її розвитку. Попри цікавий ракурс дослідження, далеко не з усіма спостереженнями і висновками дослідниці можна погодитися. Так, наприклад, говорячи про зближення церковної та масової культури у XX ст., вона наводить як вдалі приклади співтворчості музики і релігії на музичному (ринку) творі Е. Л. Уеббера, групи "Еніґма" тощо) [12, с. 200–201]. Однак останні не належать власне до церковної культури, а є зразками масової, яка вдало використала досягнення "високої" культури, а тому наводити подібні приклади як зразок еволюції християнської релігійної культури некоректно. Більш слушними тут виглядали б спостереження щодо спрощення музичної мови у сучасному католицькому та протестантському богослужінні у XX ст. або ж приклади літургічних відправ за участю рок-музикантів, як, наприклад, "металева меса", що прозвучала у 2006 р. у Фінляндії у лютеранській церкві м. Темпеліаукіо. Втім, перспективним є сам напрям дослідження взаємодії церковної та масової культури, який є важливим у розумінні процесів еволюції християнської богослужбової традиції.

Щодо рис популярної культури у духовній пісенності, зазначимо, що вже є загально визначеними тези щодо спрощення текстів та мелодій у духовних та світських піснях (кантах), про що написано у працях М. Грінченка, О. Кошиця, Б. Кудрика, Т. Ліванової, Л. Івченко, Т. Шеффер, Л. Корній та ін., які відзначають збільшення танцювальних елементів у духовних піснях, залучення елементів музичної мови, що прийшли із Західної Європи, де зазнали впливів світської культури.

Відносно текстів пісень з рукописних співанників, то їх в українській науці вчені-філологи вже досліджували у контексті популярної літератури. Л. Копаниця розглядає світську лірику з рукописних пісенників XVII–XVIII ст., характеризує її як "третю літературу", говорячи, що "у слов'янському фольклорно-літературному середовищі з XVI–XVII ст. поряд з традиційними фольклором й "елітарною" літературою створювалась масова або популярна література, основною відмінністю якої від народної словесності була переважно не усна, а писемна, рукописна форма побутування" [9, с. 84].

Дослідниця детально характеризує українську рукописну пісенну світську лірику XVII–XVIII ст., на основі якої вона зазначає основні ознаки популярної літератури. Враховуючи те, що світська і духовна пісенність не є ідентичними явищами попри їх близькість у мові, типі віршування, мелодиці, тому не усі висновки Л. Копаниці щодо популярної літератури автоматично можна перенести на духовно-пісенну творчість.

Так, щодо духовної пісенності не можна повністю погодитися із думками дослідниці, що творці пісень не були знайомі із основами літературної творчості [9, с. 85], оскільки автори духовно-пісенних творів часто були церковними ієрархами і мали ґрунтовну освіту. Також редактори друкованих видань проводили велику роботу щодо очищення текстів пісень від просторічних виразів. Однак доволі часто корпус духовних пісень не відповідав канонам "високої" літератури, і одним із завдань видавців було коригування текстів щодо їх відповідності критеріям церковності. Тому функціонування духовних пісень церковного призначення, тобто тих, які виходили друком, балансувало між двома типами культури – церковної та популярної. Церковна влада піклувалася про чистоту вчення та відповідність змісту й стилю пісень критеріям церковних творів, але призначалися вони для народу і функціонували за принципами популярної культури – окрім друків, тексти розповсюджувалися у рукописах, у яких відбувалися зміни, виникали нові пісні тощо. При цьому протиріччя між цими двома типами культури не було, оскільки вони продуктивно доповнювали одна одну.

Суперечливою є й теза щодо поширення "третьої літератури" у зв'язку з відсутністю елітарної літератури у добу бароко, що спричинило зближення літератури і фольклору, практично стираючи межу між ними [9, с. 85]. На нашу думку, масова література, яка виникає у рамках низового (світська) та середнього (духовна) бароко, що написана мовою, близькою до народної, є однією з ознак загальноєвропейського процесу розвитку української літератури, зокрема і у царині духовно-пісенної творчості, при цьому наявність або відсутність елітарної літератури на цей процес прямо не впливає. У Європі на цей час припадає бурхливий розвиток церковної пісенності національними мовами, для яких характерна простота як літературної, так і музичної мови, про що свідчать численні видання католицьких та протестантських канціоналів та пісенників з церковними піснями, і "висока" література не впливала на процес розвитку популярної. Європейські духовно-пісенні твори за своєю формою і змістом також можна віднести до популярної релігійної літератури. Різниця від європейської практики полягає лише у формах: друківані видання у Європі, рукописні і лише пізніше друківані – в Україні.

Не можна повністю погодитися щодо трактування цього шару, попри його безумовну оригінальність, як вторинного і по відношенню до фольклору, і до "високої" літератури [9, с. 87]. Безумовно, явище масової літератури є дійсно вторинним щодо загальнолітературного процесу, однак лише виходячи з пріоритету "високих" жанрів як провідних у літературі. Натомість культура бароко має жанрову ієрархію, де кожен виконує свою функцію, і тому ця література є цілком самоцінною і самодостатньою у жанровій системі бароко, і лише користується засобами, що прийшли з "високої" літератури або фольклору. Народна християнська релігійність потребувала використання саме таких художніх форм, і цим можна пояснити такий сплеск розвитку духовної пісенності.

Втім, надзвичайно продуктивним у дослідженні Л. Копаниці є розгляд української рукописної пісенної літератури у дискурсі популярної культури (вчена посилається на досвід вивчення польської, чеської, хорватської літератури), навіть враховуючи те, що дослідницю цікавить лише світська пісенна література. Зазначимо, що у науці вже є напрацювання літературознавчого аналізу духовно-пісенних текстів з рукописів (розвідки О. Гнатюк, Дз. Матіяш), де вказано на можливість трактування цього виду літератури як популярної, хоча акцент у цих дослідженнях ставиться на інших її сторонах (дослідники-філологи відносять рукописні духовно-пісенні жанри до книжної традиції). Також цілком слушною є теза щодо переваги "прагматичних цілей тексту над естетичною функцією художнього твору", а також підкреслення його функціональності, яка протиставляється його художності [9, с. 85]. На нашу думку, ці положення є важливими щодо відзначення функціонального компоненту як маркера популярної культури. Функціональний чинник є центральним і у визначенні духовної пісні як репрезентанта церковної культури. Таким чином, функціональність твору дозволяє зближати обидва зовнішньо протилежні культурні виміри духовної пісенності – церковний та популярний.

Простота текстових і музичних форм, поширення серед усіх верств населення, масове розповсюдження через рукописну традицію, а пізніше, – через друк, – усе це ознаки популярної культури, які характерні для східнослов'янської духовної пісенності. Риси популярної культури абсолютно не суперечать церковному вжитку цих творів, особливо якщо її розглядати у контексті нової сакральності як специфічної риси церковної музичної культури Нового часу, яка передбачає включення елементів, що раніше не вважалися сакральними (народні мови, танцювальні елементи у музиці), у сакральний простір богослужіння.

Повертаючись до висновків першої частини статті зазначимо, що до церковної культури належать твори літургійного та паралітургійного призначення. Однак риси популярної культури є і у творах позалітургійних, і, оскільки між цими видами духовної пісенності є різниця, тому, розглядаючи ці явища разом, відзначимо, які положення є спільними та відмінними для обох типів духовних пісень.

По-перше, пісенні зразки, як репрезентанти популярної церковної культури, подають християнське віровчення у музично-поетичних формах, доступних усім християнам, при цьому не йдеться про його спрощення або викривлення, а про викладення його основ у простій та доступній формі. Ця риса є спільною і для церковної, і нецерковної пісенності.

По-друге, духовні пісні обох видів є конфесійно визначеними, а тому сприяють популяризації своєї конфесії: у випадку використання пісенного доробку іншої християнської деномінації – іноконфесійних елементів (основи віровчення, свята, найбільш шановані святі, церковні святині) вилучаються або замінюються.

По-третє, риси популярної культури виявляються у використанні у піснях обох типів народної мови, хоча подекуди у їх текстах залишаються строфи або кілька строф церковнослов'янською мовою. Це не є ознакою десакралізації релігійних творів, оскільки вони не втрачають релігійний характер. Однак використання несакральної мови свідчить про новий етап розвитку релігійної музики, яка, реагуючи на запити часу, набуває антропоцентричних рис.

По-четверте, мелодика духовних пісень обох типів зазнає спрощення: вона передбачає використання сучасної музичної мови, залучення танцювальних елементів тощо. Це також не є десакралізацією, оскільки у музичній мові, як і літературній, у добу Нового часу відбуваються аналогічні процеси.

По-п'яте, розповсюдження пісень відбувається через тиражування – у позалітургічній пісенності через рукописи, у паралітургічній – через рукописи та друки. Тиражування, характерне для популярної, а пізніше для масової культури, парадоксальним чином зберегло цей шар від фольклоризації, яку зазнавали тексти релігійних творів через включення апокрифічних елементів. Редагуючи та тиражуючи духовні пісні, церковна влада передусім дбала про чистоту віровчення. Також вилучаючи пісні із друків або вводячи їх до друкованих пісенників, церковні ієрархи намагалися популяризувати або депопуляризувати (вивести з репертуару) пісенні твори. Однак це вдавалося не завжди, і відмінність між текстами друків і рукописів показує, які твори були дійсно популярними, а які популяризувалися штучно й так і залишилися лише у книгах. З часом друки витіснили рукописні співаники, і церковна пісенність почала розповсюджуватися і тиражуватися переважно через друковані видання. Нецерковна ж пісня розповсюджувалася в основному через рукописи, хоча у XIX–XX ст. виходили православні видання "Богослосника", які призначалися лише для позацерковного вжитку. Однак таких видань було небагато, і більшість нецерковних пісень розповсюджувалися у рукописах – духовні пісні в Україні, духовні стихи у Росії. У зв'язку з цим зазначимо, що у разі відхилення змісту твору від основ християнської віри і додавання апокрифічних елементів він переставав бути репрезентантом церковної культури і набував рис народної, при цьому він одночасно втрачав й ознаки популярної культури, оскільки вже не тиражувався у рукописах та друках і надалі функціонував у контексті народної культури, де діяли інші форми побутування та поширення. Залучення ж елементів фольклорного походження до суто канонічного змісту (наприклад, додавання побутових деталей у різдвяних піснях) хоча і виводили ці твори за рамки церковної культури, оскільки в храмі вони виконувалися не могли, однак не робило ці твори фольклорними.

Підсумовуючи усе сказане, зазначимо, що духовна пісенність Нового часу має риси як церковної, так і популярної культури, і це не призводить до протиріччя між цими явищами, а свідчить про новий етап розвитку релігійної музики, де сакральне під впливом гуманістичних тенденцій отримує новий – антропоцентричний – вимір, який завдяки прагненню донести християнське вчення до кожного наближає її до популярної культури.

Література

1. Баранкевич Л. Ф. Духовний стих в белорусском музыкальном фольклоре : автореферат дис. ... канд. искусствоведения: спец. 17.00.02 – "Музыкальное искусство" / Л. Ф. Баранкевич. – Минск, 2009. – 25 с.
2. Богданова О. В. Лірницька традиція в контексті духовної культури України : автореферат дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.03 – "Музичне мистецтво" / О. В. Богданова. – К., 2002. – 20 с.
3. Васильева Е. Е. Псалтирь в русской культуре второй половины XVII века: историко-стилистические процессы в музыкально-поэтическом творчестве / Е. Е. Васильева // Государство, религия, Церковь в России и за рубежом. – М., 2009. – Специальный выпуск к № 4. – С. 446–487.
4. Возняк М. Матеріали до історії української пісні і вірші. Тексти і замітки / М. Возняк // Українсько-руський архів / Видає Історично-філософська секція Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів : З друкарні НТШ, 1913–1925. – Т. IX. – Львів, 1913. – С. 1–124; Т. X. – Львів, 1914. – С. 125–480; Т. XI. – Львів, 1925. – С. 481–589.
5. Гнатюк В. Угро-руські духовні вірші / В. Гнатюк // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1902. – Т. XLVI. – С. 1–68; Т. XLVII. – С. 69–164; Т. XLVIII. – С. 165–272.
6. Гнатюк О. Українська духовна барокова пісня / О. Гнатюк. – Варшава; К. : Перевал, 1994. – 188 с.
7. Зосім О. Л. Західноєвропейська духовна пісня на східнослов'янських землях у XVII–XIX століттях : монографія / О. Л. Зосім. – К. : ДАКККіМ, 2009. – 204 с.
8. Івченко Л. В. Украинский кант XVII–XVIII в.в. (характеристика жанра) : автореф. дис. ... канд. искусствоведения : спец. 17.00.02 – "Музыкальное искусство" / Л. В. Івченко. – К., 1988. – 16 с.
9. Копаниця Л. Популярна або "третя література" в рукописних співаниках XVII–XVIII століття / Л. Копаниця // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 4. – С. 84–88.
10. Костюковец Л. Ф. Стилистика канта и ее претворение в белорусской народной песне : монографія / Л. Ф. Костюковец. – Кн. 1. – Минск: Белорусская государственная академия музыки, 2006. – 190 с; Кн. 2. – Минск: Белорусская государственная академия музыки, 2008. – 224 с.
11. Ливанова Т. Русская музыкальная культура XVIII века в связях с литературой, театром и бытом. Исследования и материалы / Т. Ливанова. – М.: Музгиз, 1952. – Т. 1. – 535 с.
12. Лященко І. С. Еволюція та взаємодія масової та елітарної культури в релігійній музичній традиції / І. С. Лященко // Актуальні проблеми духовності: зб. наук. праць. – Вип. 11. – Кривий Ріг, 2010. – С. 191–202.
13. Матійчин І. М. Українська духовна пісня у галицьких авторських пісенних збірках кінця XIX – першої половини XX ст. / І. М. Матійчин // Вісник Прикарпатського університету: Мистецтвознавство. – Вип. XII–XIII. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 133–139.

14. Матіяш Дз. Особливості поетики української барокової духовної пісні : (на матеріалі покаєнних пісень) / Дз. Матіяш // Магістеріум. – Вип.4. – Літературознавчі студії. – К., 2000. – С. 23–30.
15. Медведик Ю. Українська духовна пісня XVII–XVIII ст.: монографія / Ю. Медведик. – Львів: Вид-во УКУ, 2006. – 324 с.
16. Перетц В. Историко-литературные исследования и материалы / В. Перетц. – Т. 1: Из истории русской песни; Ч. 1: Начало искусственной поэзии в России. Исследования о влиянии малорусской виршевой и народной поэзии XVI–XVIII в. на великорусскую. К истории Богогласника. – СПб.: Типография Ф. Вайсберга и П. Гершнина, 1900. – 425 с.
17. Позднеев А. Рукописные песенники XVII–XVIII вв. Из истории песенной силлабической поэзии / А. Позднеев. – М.: Наука, 1996. – 445 с.
18. Сидорович Л. Н. Псалмы на тексты "Псалтири царя Давида" Симеона Полоцкого в нотных рукописных памятниках последней четверти XVII – первой четверти XIX вв. : автореф. дис. ... доктора искусствоведения : 17.00.09 – "Теория и история искусства" / Л. Н. Сидорович. – Минск, 2011. – 46 с.
19. Сироїд О. Псалма "Царю Христе ...": особливості функціонування й інтерпретації в усній традиції / О. Сироїд // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць. – Вип. 38. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2013. – С. 232–242.
20. Сулій Н. Українська церковна пісня як чинник формування християнського світогляду молоді (на матеріалі Господніх пісень Львівського "Богогласника" 1850 р.) / Н. Сулій // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. – № 1. – Тернопіль, 2011. – С. 90–97.
21. Франко І. Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході. Вступ до студій над "Богогласником" / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 39. – С. 129–143.
22. Щеглова С. Богогласник. Историко-литературное исследование / С. Щеглова. – К.: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1918. – 343 с.
23. Bartkowski B. Polskie śpiewy religijne w żywej tradycji. Style i formy / B. Bartkowski. – Kraków : PWM, 1987. – 284 s.
24. Die Liederhandschrift F 19-233 (15) der Bibliothek der Litauischen Akademie der Wissenschaften / Eine kommentierte Edition von Dieter Hubert Stern : [=Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte : Reihe B, Editionen ; Band 16]. – Köln; Weimar; Wien : Böhlau Verlag, 2000. – 767 s.
25. Naumow A. Teologia bożonarodzeniowych pieśni Bohołasnyka / A. Naumow // Z kołędą przez wieki. Kołęda w Polsce i w krajach słowiańskich. Pod red. T. Budrewicza, S. Koziary, J. Okonia. – Tarnów: Biblos, 1996. – S. 463–472.
26. Rabus A. Sprache ostslavischer geistlicher Gesänge im kulturellen Kontext / A. Rabus. – Weiher : Freiburg i. Br., 2008. – 401 S. – (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes. Seriem condiderunt Rudolf Aitzetmüller – Jozef Matl – Linda Sadnik. Nunc edendam curat Eckhard Weiher. – T. LII).
27. Rothe H. Paraliturgische Lieder bei den Ostslaven, besonders Ukrainern. Östliche Liturgie und westliches Kirchenlied / H. Rothe // Sprache und Literatur der Ukraine zwischen Ost und West : [hrsg. von J. Besters-Dilger, M. Moser, St. Simonek]. – Bern; Berlin; Bruxelles; Frankfurt am Main; New York; Wien : Peter Lang, 2000. – S. 17–31.
28. Spiritual Songs in Seventeenth-Century Russia. Edition of the MS 1938 from Muzejnoe Sobranie of the State Historical Muzeum of Moscow (GIM) // [transcribed and Edited by Olga Dolskaya. Editorial note by Hans Rothe / Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte : Reihe B, Editionen ; Band 4]. – Köln; Weimar; Wien : Böhlau Verlag, 1996. – XLIX, 370 s.
29. Žeňuch P. Kyrillische paraliturgische Lieder: Edition des handschriftlichen Liedguts im ehemaligen Bistum von Mukačevo im 18. und 19. Jahrhundert / [=Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte : Reihe B, Editionen ; Band 23] / P. Žeňuch. – Köln; Weimar; Wien : Böhlau Verlag, 2006. – 982 s. – (Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae ; vol. II.).

References

1. Barankevich L. F. Dukhovnyi stikh v beloruskom muzykal'nom fol'klore : avtoreferat dis. ... kand. iskusstvovedeniia: spets. 17.00.02 "Muzykal'noe iskusstvo" / Barankevich Liliia Fail'evna. – Minsk, 2009. – 25 s.
2. Bohdanova O. V. Lirnytska tradytsiia v konteksti dukhovnoi kultury Ukrainy : avtoreferat dys. ... kand. mystetstvovnavstva: spets. 17.00.03 "Muzychne mystetstvo" / Bohdanova Olena Volodymyrivna. – K., 2002. – 20 s.
3. Vasil'eva E. E. Psaltir' v russkoi kul'ture vtoroi poloviny XVII veka: istoriko-stilisticheskie protsessy v muzykal'no-poeticheskom tvorchestve / E. E. Vasil'eva // Gosudarstvo, religii, Tserkov' v Rossii i za rubezhom. – M., 2009. – Spetsial'nyi vypusk k № 4. – S. 446–487.
4. Vozniak M. Materialy do istorii ukrainskoi pisni i virshi. Teksty i zamitky / M. Vozniak // Ukrainko-ruskyi arkhiv / Vydaie Istorychno-filosofichna sektsiia Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka. – Lviv : Z drukarni NTSh, 1913–1925. – T. IX. – Lviv, 1913. – S. 1–124; T. X. – Lviv, 1914. – S. 125–480; T. XI. – Lviv, 1925. – S. 481–589.
5. Hnatiuk V. Uhro-ruski dukhovni virshi / V. Hnatiuk // Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka. – Lviv, 1902. – T. XLVI. – S. 1–68; T. XLVII. – S. 69–164; T. XLVIII. – S. 165–272.
6. Hnatiuk O. Ukrainska dukhovna barokkova pisnia / O. Hnatiuk. – Varshava; K. : Pereval, 1994. – 188 s.
7. Zosim O. L. Zakhidnoevropeiska dukhovna pisnia na skhidnoslovianskykh zemliakh u XVII–XIX stolittiakh : monohrafiia / O. L. Zosim. – K. : DAKKKiM, 2009. – 204 s.

8. Ivchenko L. V. Ukrainskii kant XVII–XVIII v.v. (kharakteristika zhanra) : avtoref. dis. ... kand. iskusstvovedeniia : spets. 17.00.02 "Muzykal'noe iskusstvo" / Liudmila Vasil'evna Ivchenko. – K., 1988. – 16 s.
9. Kopanytsia L. Populiarna abo "tretia literatura" v rukopysnykh spivanykakh XVII–XVIII stolittia / L. Kopanytsia // *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. – 2000. – Vyp. 4. – S. 84–88.
10. Kostiukovets L. F. Stilistika kanta i ee pretvorenie v belorusskoi narodnoi pesne : monografiia / L. F. Kostiukovets. – Kn. 1. – Minsk: Belorusskaia gosudarstvennaia akademiia muzyki, 2006. – 190 s. – Kn. 2. – Minsk: Belorusskaia gosudarstvennaia akademiia muzyki, 2008. – 224 s.
11. Livanova T. Russkaia muzykal'naia kul'tura XVIII veka v sviaziakh s literaturoi, teatrom i bytom. Issledovaniia i materialy / T. Livanova. – M.: Muzgiz, 1952. – T. 1. – 535 s.
12. Liashchenko I. S. Evoliutsiia ta vzaiemodiia masovoi ta elitarnoi kultury v relihiinii muzychnii tradytsii / I. S. Liashchenko // *Aktualni problemy dukhovnosti: zb. nauk. prats.* – Vyp. 11. – Kryvyi Rih, 2010. – S. 191–202.
13. Matiichyn I. M. Ukrainska dukhovna pisnia u halytskykh avtorskykh pisennykh zbirkakh kintsia XIX – pershoi polovyny XX st. / I. M. Matiichyn // *Visnyk Prykarpatskoho universytetu: Mystetstvoznavstvo*. – Vyp. XII–XIII. – Ivano-Frankivsk, 2008. – S. 133–139.
14. Matiash Dz. Osoblyvosti poetyky ukrainkoi barokovoi dukhovnoi pisni : (na materialy pokaiannykh pisen) / Dz. Matiash // *Mahisterium*. – Vyp. 4. – Literaturoznavchi studii. – K., 2000. – S. 23–30.
15. Medvedyk Yu. Ukrainska dukhovna pisnia XVII–XVIII st. : monografiia / Yu. Medvedyk. – Lviv: Vyd-vo UKU, 2006. – 324 s.
16. Peretts V. Istoriko-literaturnye izsl'dovaniia i materialy / V. Peretts. – T. 1: Iz istorii russkoi pesni; Ch.1: Nachalo iskusstvennoi poezii v Rossii. Issledovaniia o vliianii malorusskoi virshevoi i narodnoi poezii XVI–XVIII v. na velikorusskuiu. K istorii Bogoglasnika. – SPb.: Tipografiia F. Vaisberga i P. Gershinina, 1900. – 425 s.
17. Pozdneev A. Rukopisnye pesenniki XVII–XVIII vv. Iz istorii pesennoi sillabicheskoi poezii / A. Pozdneev. – M.: Nauka, 1996. – 445 s.
18. Sidorovich L. N. Psal'my na teksty "Psal'tiri tsaria Davida" Simeona Polotskogo v notnykh rukopisnykh pamiatnikakh poslednei chetverti XVII – pervoi chetverti XIX vv. : avtoref. dis. ... doktora iskusstvovedeniia : 17.00.09 "Teoriia i istoriia iskusstva" / Liudmila Nikolaevna Sidorovich. – Minsk, 2011. – 46 s.
19. Syroid O. Psalma "Tsariu Khryste ...": osoblyvosti funktsionuvannia y interpretatsii v usnii tradytsii / O. Syroid // *Literatura. Folklor. Problemy poetyky* : zb. nauk. prats. – Vyp. 38. – K.: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskiy universytet", 2013. – S. 232–242.
20. Sulii N. Ukrainska tserkovna pisnia yak chynnyk formuvannia khrystyianskoho svitohliadu molodi (na materialy Hospodnikh pisen Lvivskoho "Bohohlasnyka" 1850 r.) / N. Sulii // *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Mystetstvoznavstvo*. – № 1. – Ternopil, 2011. – S. 90–97.
21. Franko I. Dukhovna y tserkovna poeziia na Skhodi y na Zakhodi. Vstup do studii nad "Bohohlasnykom" / I. Franko // *Franko I. Zibrannia tvoriv u 50-ty tomakh / I. Franko*. – K.: Nauk. dumka, 1983. – T. 39. – S. 129–143.
22. Shcheglova S. Bogoglasnik. Istoriko-literaturnoe izsl'dovanie / C. Shcheglova. – K.: Tip. Un-ta Sv. Vladimira, 1918. – 343 s.
23. Bartkowski B. Polskie śpiewy religijne w żywej tradycji. Style i formy / B. Bartkowski. – Kraków: PWM, 1987. – 284 s.
24. Die Liederhandschrift F 19-233 (15) der Bibliothek der Litauischen Akademie der Wissenschaften / Eine kommentierte Edition von Dieter Hubert Stern : [=Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte : Reihe B, Editionen ; Band 16]. – Köln; Weimar; Wien: Böhlau Verlag, 2000. – 767 s.
25. Naumow A. Teologia bożonarodzeniowych pieśni Bohohlasnyka // *Z kołędą przez wieki. Kołęda w Polsce i w krajach słowiańskich*. Pod red. T. Budrewicza, S. Koziary, J. Okonia. – Tarnów: Biblos, 1996. – S. 463–472.
26. Rabus A. Sprache ostslavischer geistlicher Gesänge im kulturellen Kontext / A. Rabus. – Weiher: Freiburg i. Br., 2008. – 401 S. – (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes. Seriem condiderunt Rudolf Aitzetmüller – Jozef Matl – Linda Sadnik. Nunc edendam curat Eckhard Weiher. – T. LII).
27. Rothe H. Paraliturgetische Lieder bei den Ostslaven, besonders Ukrainern. Östliche Liturgie und westliches Kirchenlied / H. Rothe // *Sprache und Literatur der Ukraine zwischen Ost und West* : [hrsg. von J. Besters-Dilger, M. Moser, St. Simonek]. – Bern; Berlin; Bruxelles; Frankfurt am Main; New York; Wien: Peter Lang, 2000. – S. 17–31.
28. Spiritual Songs in Seventeenth-Century Russia. Edition of the MS 1938 from Muzejnoe Sobranie of the State Historical Muzeum of Moscow (GIM) // [transcribed and Edited by Olga Dolskaya. Editorial note by Hans Rothe / Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte : Reihe B, Editionen ; Band 4]. – Köln; Weimar; Wien: Böhlau Verlag, 1996. – XLIX, 370 s.
29. Žeňuch P. Kyrillische paraliturgetische Lieder: Edition des handschriftlichen Liedguts im ehemaligen Bistum von Mukačevo im 18. und 19. Jahrhundert / [=Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte : Reihe B, Editionen ; Band 23] / P. Žeňuch. – Köln; Weimar; Wien: Böhlau Verlag, 2006. – 982 s. – (Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae ; vol. II.).